

ДИСКУСИОНЕН КЛУБ

ОКРЕМІ АРХЕТИПИ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ В ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ДИСКУРСІ

О. О. Штепа

аспірант кафедри філософії

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

aleksej83@ukr.net

Анотація

Алексей Александрович Штепа. Отделните архетипи на правната менталност на украинския етнос в държавния дискурс. В статията се проследяват проявленията на такива етнически архетипи на украинската правна менталност като Правда-Справедливост, Свобода-Воля и Равенство-Братство. Тази поведенчески патерни имат както деструктивно, така и конструктивно влияние върху отечествените държавнообразуващи процеси. Например те мобилизират украинския социум на борба в периода на социални катаклизми и външни заплахи, но заедно с това могат да поразят правен nihilизъм, анархизъм, nepoтизъм и т.н. Преодоляването на негативните прояви на посочените ментални стереотипи е възможно по пътя на разработването и внедряването на ефективна държавна идеология в сферата на праворазбирането.

Ключови думи: правна менталност; архетипи; държава; етнос; социум

Анотація

Олексі Штепа. Окремі архетипи правової ментальності українського етносу в державотворчому дискурсі. В статті відслідковуються прояви таких етнічних архетипів української правової ментальності як Правда-Справедливість, Свобода-Воля та Рівність-Братерство. Ці поведінкові патерни мають як деструктивний так і конструктивний вплив на вітчизняні державотворчі процеси. Наприклад, вони мобілізують український соціум на боротьбу в період соціальних катаклізмів та зовнішніх загроз, але, разом з тим, можуть породжувати правовий нігілізм, анархізм, nepoтизм тощо. Подолання негативних проявів вказаних ментальних стереотипів можливе шляхом розробки та впровадження ефективної державної ідеології у сфері праворозуміння.

Ключові слова: правова ментальність; архетипи; державотворення; етнос; соціум

Abstract

Oleksiy Shtepa. The separate archetypes of the legal mentality of the Ukrainian nation in the public discourse. The article traces the manifestations of such ethnic archetypes of Ukrainian legal mentality as Really-Justice, Freedom-Liberty and Equality-Brotherhood. These behavioral patterns have destructive and constructive influence on domestic processes. For example, they mobilized the Ukrainian society to the struggle in the period of social upheavals and external threats, however, can produce legal nihilism, anarchism, nepotism etc. Overcoming the negative manifestations of these mental attitudes is possible through the development and implementation of effective state ideology in the sphere of law.

Keywords: legal mentality; archetypes; state; ethnicity; society

Постановка проблеми. Надзвичайно важливим питанням в контексті сучасного вітчизняного державотворення є вплив правової ментальності етносу на його соціально-політичне буття. Адже архетипи несвідомого можуть або сприяти засвоєнню санкціонованих державою норм, або істотно перешкоджати такому засвоєнню, вступаючи у конфлікт з їх змістом.

Трагічні події 2013 – 2014 років на Майдані Незалежності в Києві та військовий конфлікт на Сході країни звільнили колективну підсвідомість української нації, виявивши прадавні поведінкові патерни етносу, що формувалися протягом століть, зокрема, і під впливом зовнішньої загрози для виживання спільноти. Осмислення та аналіз цих ментально-правових архетипів, а також їх корегування з допомогою ідеології, прийнятної для усього соціуму, зробить можливим побудову в Україні ефективної правової та соціальної держави. Надзвичайно велике значення в даному контексті матиме подолання таких деструктивних поведінкових настанов українців як правовий нігілізм, абсентеїзм, непотизм, анархізм та схильність до корупції.

Виклад основного матеріалу. Ключовими ментально-правовими архетипами українського етносу є уявлення про Правду-Справедливість, Свободу-Волю та Рівність-Братерство. Перше з цих понять є найбільш давнім і первісним по відношенню до двох інших патернів. Більшість дослідників вважають, що дане уявлення походить з давньоруської чи й ще більш ранньої міфології. Дослідники відзначають, що Прав (Права) – духовний світ богів, крона Дерева життя, одна з іпостасей суцього (Прав, Яв, Нав), яка надає всьому гармонію та порядок, тобто уособлює собою закони (правди). Звідси, на думку вчених – праведний: той, хто жив за законом Божиим. Згідно з деякими віруваннями, Права – бог правосуддя, мудрий старець у довгій білій одежі з золотим ланцюгом на грудях, який жодну справу не залишає не завершеною. Грізним Права буває до тих, хто приймає несправедливе рішення (Войтович, 2012, с. 393).

Трактування цього ментального архетипу в науковій думці не є однозначним. Так, О. Донченко та Ю. Романенко відзначають, що на відміну від істини, що є орієнтиром західного логічного психотипу, сходові притаманний вимір правди – нормативно-світоглядного еталона свідомості, яка оволодіваючи сенсом, стає тоталітарною. Автори вважають, що вона не описує, не оцінює, вона наказує, оскільки у правди немає альтернатив. Правда, на їх думку, нагадує егоцентричне дитяче захоплення, в якому немає навіть тіні від почуття реальності, є лише сліпий, невгамовний потяг до гри в реальність, до нав'язування "Я"... (Донченко et al, 2001, с. 146). Таким чином, дані дослідники повністю відносять українську правову ментальність до так званого "східного типу", але з цим важко погодитись. Натомість В. Храмова справедливо вважає, що Правда поєднує істину і справедливість. Причому соціальна справедливість згідно з традиційними уявленнями українців, на думку дослідниці, суттєво різниться з ідеальним комуністичним світоустроєм в його російському варіанті, що відповідає справедливості православ'я... (Храмова, 2007, с. 53). Отже, можемо констатувати, що архетип Правди-Справедливості є породженням не тільки (і не стільки) "східного" православного менталітету, скільки західної культури та цивілізації (згадаймо, хоча б ту обставину, що українські землі тривалий час перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, що не могло не позначитись на психічних патернах населення цих державних утворень).

Досить яскраво цей архетип проявляється в контексті протиставлення Правди Кривді. Відомо, що в українському фольклорі Правда досить часто зображається у вигляді молодого юнака, який став жертвою підступності свого брата Кривди і був осліплений, але волею Долі і завдяки власному доброму серцю зміг не лише повернути зір, але й отримати немалі статки. За сюжетом однієї з казок, після настання ночі, яка в народній свідомості завжди символізувала владу зла та чаклунства, Правда сідає на пеньок на лісовій галявині, куди через певний час злітаються чорти і починають вихвалитися своїми злими справами. З їхньої розмови слідує, що людина все може виправити: зір можна повернути, якщо потерти очі росою з-під дуба

або травою, яка росте під ним, або вмити їх водою з джерела; царівну, доньку місцевого правителя, також можна вилікувати. Також чорти розповідають про те, як можна захиститися від інших кривд, які вони поширювали світом. Таким чином, з точки зору відображених у цій казці ментальних настанов людина може виправити будь-яку життєву ситуацію, якщо нею буде керувати добра воля та благий намір, що і становлять сутність життя по правді. Отримавши від злих духів інформацію, парубок повертає собі зір, виліковує царівну, в багатьох випадках отримує її руку, але інколи відмовляється від шлюбу на користь значної суми грошей. Кінець же казки розкриває народне уявлення про поняття справедливості: Правда повертається додому зціленим і багатим, зустрічає Кривду і про все йому розповідає, але підступний брат, опинившись на чарівній галявині, стає жертвою бісів, які розривають його на “дрібні шматочки...” (Волович, 2012, с. 393). Тобто, вже в цьому казковому сюжеті чітко прослідковується уявлення наших пращурів про справедливість та правосуддя, яке стає на бік (кордоцентричного героя) – юнака з добрим серцем.

З історії відомо, що найбільш давній та повний звід законів доби Київської Русі також носив назву “Правди”. Наприклад, О. Гуцуляк вважає, що Правда засвідчує не просту наявність, а вищу осмисленість буття, істина підтверджує буття Правди. Тобто, за визначенням філософа, “Русь пошуку Закону-Правди (Практичної Істини) – це носій теорії справедливого світу, за якою люди бачать світ справедливим і чесним місцем, у якому кожен отримує за заслугами. Нещастя падають на голови жертв за те, що вони скоювали щось негідне, адже переконання у справедливості світу забезпечує почуття контролю над подіями і відсторонює тривогу, створюючи психологічний комфорт, базовані на тому, що неприємності трапляються з неприємними або нерозумними людьми (етносами, націями)” (Гуцуляк, 2008, с. 87 – 88).

Ще один надзвичайно важливий архетип вітчизняної правової ментальності – це Свобода-Воля. За твердженням М. Поповича, **архаїчне ставлення до волі як до протилежності неволі**, а також як до протилежності “злій долі”, було однаковим як на “україно-руському” Півдні, так і на “великоруському” Північному Заході і Північному Сході східного слов’янства. Філософ відзначає, що в фольклорних текстах і сімейних обрядах мотив волі пов’язується, насамперед, з дівчиною, з атрибутами дівочтва тощо. Як і інші прояви владного виміру людського буття, воля-свобода характеризується, перш за все, через сімейні параметри. Воля, яку має дівчина в рідному домі, в своїй родині, в своєму роду, протиставляється долі, при цьому грікій долі-недолі, в чужому домі. (Попович, 2006, с. 243). Вчений справедливо зауважує, що “свобода-вольність” у авторів барокових творів аж до Г. Сковороди оспівується як “ліпше і зацнійше добро” і завжди протиставиться “неволі”. (Попович, 2006, с. 252).

В. Храмова вважає, що вона іманентна особистості, котра в принципі не може розчинитися в “союзі” (державі – О. Ш.) з його культом “спільності”. Від того українська Воля, на думку дослідниці, не вичерпується волею приєднання до “союзу, в котрому “патріарх” чи олігархічна верхівка, нібито усвідомлюючи необхідність, веде до визначеної мети, а в реальності – здійснює політичне та економічне панування” (Храмова, 2007, с. 52). Вочевидь, що саме через цей архетип і формувався славнозвісний (чи сумнозвісний) український індивідуалізм, який характеризується, на думку окремих дослідників, і таким відомим гаслом як “моя хата скраю”. Підтверджує цю тезу і Ю. Калиновський, який наголошує, що правосвідомість українського суспільства завжди містила риси лібералізму та толерантності, більше тяжіла до індивідуальної відповідальності, ніж колективної. Свобода в цьому контексті сприймалася українством як можливість вільно облаштувати своє власне життя, про що, на думку дослідника, свідчать хутірський характер поселень, більш м’які ніж у Росії кріпосницькі відносини (Калиновський, 2008, с. 68).

Не можна залишати поза увагою і твердження А. де Токвіля про те, що американці за

допомогою свободи боролися проти індивідуалізму, народженого рівністю, і перемогли його (Токвіль, 1999, с. 413). Сучасні ж українські дослідники відзначають, що зробити практично застосовуваним імператив свободи можливо лише з умовою, що ми згодні за це якось сплачувати. Найчастіше виявляється, що розмір цієї платні якраз і визначає темп нашого прогресу. Вони вважають, що розширюючи свободу, ми прискорюємо свій рух вперед і навпаки. Що ж стосується платні за свободу, то вона передбачає не лише прямі і матеріальні вкладення в прогрес, а також і компенсацію невигод, що можуть витікати з нашої любові до швидкого руху (Речицький, 1998, с. 52). Ніхто не заперечуватиме, що американська нація має один з найшвидших темпів розвитку у світі, а своєрідною платою за це стало певне обмеження її індивідуалізму.

Відзначимо, що українська ментальність також не позбавлена розуміння того, що огульний індивідуалізм шкодить суспільним інтересам. Це, наприклад, виявляється в давній традиції толоки, або в народних приказках на зразок “Гуртом і батька легше бити” (до речі, зауважимо, що “батько”, на відміну від “матері-землі” в колективному несвідомому українців завжди асоціювався з державою, а тому колективне “побиття” батька можна вважати і проявом характерного для етносу анархізму).

Механізм реалізації цього архетипу в повсякденному житті соціуму також не є чітко визначеним. З. Бауман вважає, що “звичайні люди», як правило, не готові до свободи” (Бауман, 2008, с. 25). При цьому, філософ, очевидно, має на увазі свободу в її повсякденному, побутовому розумінні, і дане твердження, безумовно, стосується і української нації, що пережила століття підневільного стану у складі чужих для неї імперій та жахливий “радянський експеримент”, що сформував у населення патерналіське та конформіське ставлення до влади, незбагненним чином поєднане з анархізмом. Проте, у вирішальні періоди історії – під час революцій та національно-визвольних змагань, “звичайні люди” вимушені слідувати за провідниками-пасіонарями та ставати на захист Свободи-Волі задля збереження етносу як такого.

На думку того ж З. Баумана, співвідношення свободи і залежності слугує показником відносного становища в суспільстві особистості чи цілої категорії людей. Те, що ми називаємо привілеєм, на його думку, при більш детальному аналізі виявляється більшою мірою свободи і меншою мірою залежності. Зворотне вірно для тих, кого називають позбавленими привілеїв (Бауман, 1996, с. 42). В данному контексті необхідно пригадати, що найбільш “волелюбним” прошарком а Україні раннього нового часу вважалося козацтво (а особливо козацька старшина), яке, безумовно, мало вищий соціальний статус та ширший перелік привілеїв, ніж те саме селянство чи міщанство.

Архетип Рівності-Братерства також віддавна визначав поведінку українців та їх політичну історію. Частина вітчизняних дослідників зазначає, що традиційно український менталітет схильний до визначення пріоритету ідеї рівності над ідеєю свободи. Проте, звернувшись до роботи А. де Токвіля “Демократія в Америці”, ми побачимо, що такі поведінкові автоматизми не є характерною рисою лише цього етносу. Автор, наприклад, відзначав, що «демократичні народи завжди любили і люблять рівність, проте існують певні історичні епохи, коли ця їхня пристрасть сягає меж нестями. Так буває тоді, коли стара суспільна ієрархія, якій давно загрожували небезпеки остаточно руйнується внаслідок внутрішньої боротьби, і коли бар’єри, що роз’єднують громадян нарешті падають. Тоді люди накидаються на рівність як на здобич, і ставляться до неї як до коштовного скарбу, що його хочуть у них викрасти. Пристрасть до рівності полонить усі закутки людського серця, вона його переповнює і опановує його до останку. Марна річ пояснювати людям, що, сліпо віддаючись отак одній єдиній пристрасті, вони ставлять під загрозу найістотніші свої інтереси: вони не чують. Марна річ показувати їм, як свобода вислизає з їхніх рук у той час, як вони дивляться в інший бік: вони не бачать, або, точніше, в цілому увесвіті вони здатні вгледіти лиш один єдиний предмет своїх пожадань

(Токвіль, 1999, с. 408). Тобто, навіть в середині XIX століття французький мислитель розумів, що в певні історичні моменти будь-яка етнічна спільнота може у гонитві за рівністю втратити свободу, а тому ця ментальна риса не є характерною ознакою лише українського етносу.

Піддаючи критиці цей патерн нашого народу, О. Донченко та Ю. Романенко зауважують, що зворотним боком анігілятивної рівності (бачення крізь призму видовищної ситуації) є байдужість до оточуючих. У поєднанні з інтровертивним менталітетом українців вона може переростати і у кругову поруку, анархізм та корупцію (Донченко, Романенко, 2001, с. 189)). Дане твердження, безумовно, має право на існування, проте, звертаючись до праці того ж А. де Токвіля, відзначимо, що, на його думку, “поки соціальні умови рівні, кожна людина залюбки замикається в собі, забуваючи про суспільство” (Токвіль, 1999, с. 524). Отже, така реакція на рівність не є притаманною лише українцям, а, скоріше, буде характерною для кожної демократичної нації. Французький філософ наголошує, що “сьогодні народи вже не можуть відмовитись від рівності, але від них залежить, чи вона приведе до рабства, а чи свободи, до освіти чи до дикунства, до процвітання чи до злиднів” (Токвіль, 1999, с. 576). Тому, на нашу думку, потужний ментально-правовий архетип Рівності-Братерства цілком може виконувати конструктивну роль у вітчизняному державотворчому процесі. Згадаємо досвід передових країн світу, де це суспільне благо захищене законом (принаймні формально). Відсутність же реальної рівності в українському соціумі зумовлює не лише соціальну напругу і нестабільність, але і виступає додатковим чинником стресогенезу етнічної правової ментальності. Згадаймо, що деякі аналітики після подій Революції Гідності пророкували вибух Революції Рівності, яка, нарешті, покладе край існуванню кланово-олігархічної системи в Україні та відкриє їй шлях до повернення в європейську сім'ю.

Важливим етнічним стереотипом є ставлення до закону. Своєрідний зміст вкладали у це поняття наші предки в добу Київської Русі. Зокрема, як відзначає А. Павко, тлумачення цього терміну знаходимо у праці “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона. Він чітко розрізняє закон, який за допомогою заборон регулює поведінку людини в суспільстві, та істину, що уособлюється у високому моральному стані людини. Закон, визначаючи зовнішні вчинки людей на стадії, коли люди ще не досягли досконалості, готує людство до опанування істиною та благодаттю. На думку Іларіона, благодать є синонімом істини, а закон, виступаючи лише як тінь, що подібна до істини, є передтечею та слугою істини. На відміну від закону благодать служить майбутньому вічному життю. Якщо закон Іларіон образно порівнює зі світлим місяцем, то істину – з променями сонця. Проте, у той період Закон та істина у трактуванні Іларіона не тільки не суперечать, а й взаємодоповнюють одне одного. Істина в його інтерпретації, на думку дослідника, сприймається людством завдяки Закону, а не всупереч йому (Павко А., Павко Я., 2011, с. 28).

Крім того, Н. П. Осипова звертає увагу на те, що, наприклад, у Остромировому Євангелії (1056-1057) міститься розуміння “закону”, відмінне від грецького “Номас”, оскільки наші пращури трактували закон у двох значеннях – в юридичному і побутовому, як звичний спосіб життя, звичай. У Руській правді також зустрічаються два поняття – “закон” і “покон” (початок, звичай, переказ). Таким чином, концепція закон і звичай з'єднані в єдине ціле (Осирова, 2009, с.104).

Отже, ми можемо констатувати, що українці з давніх давен розрізняли писаний, юридичний закон та “Закон Божий” – Істину, Правду, або давню традицію, що, очевидно, хронологічно сягала ще язичницької доби і ґрунтувалась на стародавніх міфах (можливо, ще дослов'янських). Якщо в часи Київської Русі та Литовсько-Руської держави офіційний закон ґрунтувався на народній моралі та звичаях і виконував роль “зовнішньої форми” останніх, то в більш пізній період (перебування українських земель у складі Речі Посполитої і Московського царства) чужою для українців стає не лише держава, але і санкціоновані нею норми. В

колективному несвідомому етносу утверджується уявлення, що жити треба не по закону, а по Правді, яка, як ми показали вище, є одним з найдавніших та найавторитетніших архетипів правової ментальності. Наслідки такої установки та її деструктивний вплив на вітчизняне державотворення ми гостро відчуваємо і сьогодні.

Порівнюючи ставлення до закону українців та росіян, Л. Д. Кучма в книзі "Україна – не Росія" відмічає, що правовий нігілізм хоч і притаманний нашим співвітчизникам та все ж першість в укоріненні цього негативного явища належить їх північним сусідам. На його думку, в українців більше поваги до порядку та законної влади, це проглядається навіть у тому, що в українському селі священник та вчитель (люди, призначені владою) завжди були більш шановані, ніж у російському (Кучма, 2003, с. 91). Проте, з цією тезою важко погодитись. Росіяни впродовж тривалого часу мали власну державність, а влада у їхньому сприйнятті завжди була наділена сакральним змістом. Саме тому визначені "рідною державою", а точніше, "батюшкой-царем" норми поведінки були беззаперечними і підлягали негайному виконанню. А будь-які їхні недоліки одразу ж списувались на "нерадивых бояр". Навіть запеклі бунтівники на кшталт Степана Разіна чи Омеляна Пугачова, виправдовуючи свої повстання, намагались прикритись "волею царя".

Український народ, згідно з багаточисельними дослідженнями, має досить скептичне ставлення до так званого "офіційного закону", що, на нашу думку, зумовлено протиставленням йому певного утворення ментальності, започаткованого архетипом прадавньої Правди-Справедливості. Проте, специфіка вітчизняної правової ментальності полягає в тому, що наш правовий нігілізм успішно поєднується з правовим ідеалізмом (перебільшені сподівання на ефективність застосування закону в будь-яких життєвих ситуаціях). Та на думку деяких дослідників, є обґрунтовані сподівання на те, що ситуація може змінитись на краще. Так, Ю.Ю. Калиновський вважає, що у правосвідомості українського суспільства відбувається зміна образів влади і права: від образу "господаря" (влада "згори") до образу "партнера" (влада "поряд") (Калиновський, 2008, с. 71). Певні зрушення в суспільній свідомості спостерігаються після Революції Гідності, зокрема, в результаті проведення низки реформ. Проте, констатувати однозначні позитивні зрушення ще зарано.

Сучасні правознавці запропонували низку загальнодержавних заходів покликаних подолати правовий нігілізм в українському соціумі. Ми поділяємо їхню позицію. На їхню думку, зокрема, необхідно:

1) забезпечити належну якість прийнятих законів та інших нормативно-правових актів; підвищити авторитет закону; удосконалити правотворчий процес; установити стабільність у правовому регулюванні суспільних відносин;

2) вдосконалити систему правозастосовної, насамперед судової діяльності; створити високоякісні системи правового обслуговування; укріпити законність; забезпечити незалежність суду;

3) домогтись ефективності діяльності правоохоронних органів щодо запобігання правопорушень; підвищити професійну культуру всіх суб'єктів правоохоронної системи; перебороти недовіру населення до роботи правоохоронних органів;

4) підвищити рівень правосвідомості і правової культури населення, що дозволило б законам ефективно працювати; формувати позитивну суспільну думку про право; забезпечити дієвість загальної юридичної освіти, здатної підвищити компетентність громадян і посадових осіб; сформувати новий тип правового мислення особи;

5) спеціалізовано навчати і виховувати юристів, конкурентоздатних на європейському ринку праці, адже від належної перепідготовки кадрів залежить інтеграція України в європейський простір вищої освіти (Мелех, 2012, с. 53 – 54).

Загалом, усі перелічені заходи можуть бути зведені до вироблення на

загальнодержавному рівні ефективної правової ідеології, що зможе успішно корегувати ментально-правові настанови українського етносу, долаючи і їхні можливо деструктивні впливи на вітчизняні державотворчі процеси.

Висновки. Вважаємо, що українська правова ментальність базується на “трьох китах” колективного несвідомого – архетипах Правди-Справедливості, Свободи-Волі та Рівності-Братерства. Дані патерни тією чи іншою мірою визначають ставлення сучасних українців до політико-правової сфери буття соціуму, упорядковують відносини між окремими індивідами, виступають базою для решти ментально-правових архетипів. На нашу думку, правовий нігілізм більшої частини нації значною мірою зумовлений тривалим перебуванням українських земель у складі “чужих” держав, а також поступовим відходом норм писаного права від народного уявлення про Правду-Справедливість. Подоланню цього деструктивного для державотворчого процесу явища сприятиме вироблення ефективної державної ідеології у сфері праворозуміння, здійснення глибоких структурних реформ в інтересах більшої частини суспільства, подолання корупції та розкрадань державного майна на всіх рівнях.

Література та посилання

- Бауман, З. (1996), Мыслить социологически, Пер. с нем., Аспект Пресс, Москва, 255 с.
- Бауман, З. (2008), Текучая современность, Пер. с нем., Питер, Санкт-Петербург, 239 с.
- Войтович, В. М. (2012), Українська міфологія, Либідь, Київ, 664 с.
- Гуцуляк, О. (2008), “Українська національна ідея і пошук Книги національного буття”, Соціальна психологія, № 3, с. 84 – 93.
- Донченко, О., Романенко, Ю. (2001), Архетипи соціального життя і політика: глибинні регулятори психополітичного повсякдення, Либідь, Київ, 336 с.
- Калиновський, Ю. (2008), “Цивілізаційний контекст толерантної правосвідомості українського суспільства”, Практична філософія, № 3, с. 67 – 76.
- Кучма, Л. (2003), Украина – не Россия, Время, Москва, 560 с.
- Мелех, Л. (2012), “Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості”, Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, № 4, с. 48 – 55.
- Осипова, Н. (2009), “Ментальне тло правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства”, Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та інші, Право, Харків, с. 103 – 124.
- Павко, А., Павко, Я. (2011), “Правничо-політична думка Київської Русі у цивілізаційному вимірі”, Віче, № 20, с. 27 – 31.
- Попович, М. (2006), “Українська національна ментальність”, Проблеми теорії ментальності, Наукова думка, Київ, с. 232 – 270.
- Речицкий, В. В. (1998), Свобода и государство, Харьков, Фолио, 142 с.
- Токвіль, А. (1999), Про демократію в Америці, Всесвіт, Київ, 588 с.
- Храмова, В. (2007), “Ментальные предпосылки украинского парадокса”, Наука та наукознавство, № 1, с. 46 – 69.

References

- Bauman, Z. (2008), Liquid modernity, [Tekuchaja sovremennost], Trans. with herm., Peter, Saint-Petersburg, 239 p. [in Russian]
- Bauman, Z. (1996), To think sociologically [Dumat sotsiologicheskij], translation from German, Aspect Press, Moscow, 255 p. [in Russian]

- Donchenko, A. Romanenko, Y. (2001), Archetypes of social life and politics: in-Depth regulators psychopolitical daily [Archetipi sotsialnogo zhittya I politika: glibinni regulatori psihopolitichnogo povsjakdennya], Lybid, Kyiv, 336 p. [in Ukraine]
- Gutsulyak, O. (2008), "Ukrainian national idea and search for the book of national existence" ["Ukrainska natsionalna ideja I poshuk knigi natsionalnogo buttya"], Social psychology, No. 3, pp. 84 – 93. [in Ukraine]
- Kalinowski, Y. (2008), "Civilizational context of a tolerant consciousness of the Ukrainian society" ["Tsvilizatsiyniy kontekst tolerantnoi pravosvidomosti ukrainskogo suspilstva"], Practical philosophy, No. 3, pp. 67 – 76 [in Ukraine]
- Khramova, V. (2007), "The Mental conditions of the Ukrainian paradox" ["Mentalnie predisilki ukrainskogo paradoksa"], Science and science of science, № 1, p. 46 – 69 [in Russian]
- Kuchma, L. (2003), Ukraine – no Russian [Ukraina – ne Rossiya], Time, Moscow, 560 p. [in Russian]
- Melech L. (2012), "Legal nihilism as an invariant of a Ukraine legal consciousness" ["Pravoviy nihilizm yak invariant ukrainskoi pravosvidomosti"], Scientific Bulletin of the Lviv state University of internal Affairs, № 4, p. 48 – 55 [in Ukraine]
- Osipova, N. (2009), "Mental background of legal awareness and legal culture of modern Ukrainian society" ["Mentalne tlo pravosvidomosti ta pravovoi kulturi suchasnogo ukrainskogo suspilstva"], Legal Consciousness and legal culture as the basic factors of the state-forming process in Ukraine: monograph / L. M. Gerasina, A. G. Danilyan, O. P. Jobani other, Right Kharkov, pp. 103 – 124. [in Ukraine]
- Pavko, A., Pavko, J. (2011), "Political Legal thought of the Kiev Russia in the civilizational dimension" ["Pravnicho-politichna dumka Kiivskoi Rusi u tsivilizatsiynomu vimiri"], Council, No. 20, pp. 27 – 31 [in Ukraine]
- Popovich, M. (2006), "Ukrainian national mentality" [Ukrainska natsionalna mentalnist], "Problems of theory of mentality", Naukova Dumka, Kiev, p. 232-270. [in Ukraine].
- Rechitskiy, V. V. (1998), Freedom and the state [Svoboda I gosudarstvo], Kharkiv, Folio, 142 p.
- Tocqueville, A. (1999), The democracy in America [Demokratia v Ameritsi], Universe, Kyiv, 588 p. [in Ukraine]
- Voitovich, V. M. (2012), Ukrainian mythology [Ukrainska mifologiya], Lybid, Kyiv, 664 p. [in Ukraine].

© **Олексій Олександрович Штена**